

บทที่ 6

บทสรุป และข้อเสนอแนะ

บทสรุป

จากการศึกษาและวิเคราะห์ข้อมูลด้านเทวรูป จารึก วรรณกรรม ศิลปกรรม พระนามของพระมหากษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์ ตลอดจนพระราชพิธีและพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับพระศิวะ เห็นได้ว่าคติความเชื่อเรื่องพระศิวะมีพัฒนาการในอินเดีย เริ่มจากศาสนาพราหมณ์ถือกำเนิดขึ้นจากชาวอารยันที่อพยพมาอยู่ในบริเวณชมพูทวีป (บริเวณเอเชียใต้ในปัจจุบัน) ชาวอารยันนับถือธรรมชาติ และได้สร้างคติความเชื่อเรื่องเทพจากธรรมชาติขึ้น ต่อมาเกิดคติความเชื่อเรื่องเทพในแนวปรัชญา จึงมีเทพองค์ใหม่ ๆ เกิดขึ้นและมีความสำคัญแทนที่เทพดั้งเดิม เทพบางองค์มีพัฒนาการจากเทพที่ไม่มีความสำคัญมากนักในสมัยพระเวท จนในที่สุดได้เกิดการบูชาเทพฝ่ายหญิงจนเพิ่มเป็นอีกลัทธิหนึ่ง จึงเกิดคติความเชื่อเรื่องการกำเนิดของทุกสรรพสิ่งเกิดจากพลังของเพศชายและเพศหญิง และสะท้อนคติความเชื่อนี้ผ่านทางพิธีกรรมการบูชาเทพ รวมถึงการสร้างเทวรูปต่าง ๆ ตามคติความเชื่อนี้ และพระศิวะก็เป็นเทพองค์หนึ่งที่มีพัฒนาการมาโดยตลอดตั้งแต่ยุคพระเวทจนถึงยุคต้นตรະ

ยุคพระเวท ยังไม่ปรากฏพระนามพระศิวะ แต่มีเทพองค์หนึ่งที่เชื่อกันว่าเป็นต้นกำเนิดของพระศิวะ ก็คือเทพพรุท เทพพรุทนี้ถือเป็นเทพแห่งการทำลายล้าง สร้างความหวาดกลัวให้แก่ผู้คนทั่วไป ทั้งนี้ได้มีการตีความหลายประการว่าเทพพรุทมีคุณสมบัติร้ายเช่นพระอินทร์เวลาพิโรธรวมทั้งยังมีคุณสมบัติการทำลายล้างเหมือนพระอัคนี จนเมื่อเข้ายุคมหากาพย์ จึงได้เกิดพระศิวะขึ้นในคติความเชื่อที่ว่าพระศิวะทรงเป็นเทพแห่งฤๅษี ทรงประทานพรให้แก่ผู้ที่ตั้งใจบูชาพระองค์ รวมถึงมีอิทธิฤทธิ์ในการปราบปรามความชั่วร้าย คติความเชื่อจากยุคมหากาพย์นี้ต่อมาก็ได้ส่งผ่านไปยังยุคปุราณะ ทั้งนี้ เหล่าสาวกในยุคปุราณะยังได้ยกฐานะของพระศิวะให้เป็นหนึ่งในเทพตรีมูรติ (พระผู้เป็นเจ้าสูงสุดในศาสนาฮินดู คือ พระพรหม พระวิษณุ และพระศิวะ) โดยพระศิวะมีฐานะเป็นเทพแห่งการทำลายล้าง และยังเกิดนิยายในศาสนาฮินดูที่นับถือพระศิวะเป็นพระเจ้าสูงสุด เรียกว่าไศวนิกาย และยังปรากฏนิยายย่อยอีกมาก ได้แก่ นิยายปศุปะตะ ไศวนิกายที่เห็นว่าการเข้าสู่โมกษะสามารถกระทำได้ด้วยตนเอง นิยายกัศมีร์ไศวนิกายที่ไม่สนับสนุนแนวคิดทวิภาวะ (แนวคิดเรื่องทุกสรรพสิ่งต้องมีพลังทั้งเพศหญิงและเพศชายในการสร้างสรรพสิ่ง) นิยายศิวะอไทวุตะและนิยายสิทธานตะไศวะที่สนับสนุนเรื่องแนวคิดทวิภาวะ นิยายลึงค้ายัตที่เน้นการปฏิรูปสังคมฮินดูให้ทุกคนมีความเท่าเทียมกัน นิยายอโฆรีที่เน้นการปฏิบัติตนให้เข้าสู่ความหลุดพ้นด้วยการทรมาน

กายและกิริยาทักท้วง และนิกายสมณะ สัมปราชยที่บูชาพระศิวะร่วมกับเทพองค์อื่น ๆ นอกจากนี้ คติความเชื่อเรื่องพระศิวะในศาสนาฮินดูยังได้แพร่ไปสู่ศาสนาอื่น ๆ รวมถึงยังมีอิทธิพลต่อคติความเชื่อในศาสนาอื่น ๆ อีกด้วย โดยศาสนาที่รับเอาความเชื่อเรื่องพระศิวะจากศาสนาฮินดูไปคือ พุทธศาสนา ซึ่งพระศิวะมีฐานะเป็นเทพผู้พิทักษ์พุทธศาสนาที่มีชื่อว่ามีอำนาจ ส่วนศาสนาซิกข์ที่นับถือพระศิวะในฐานะครูหรือผู้รู้ ซึ่งคติความเชื่อพระศิวะในอินเดีย ปราภฏทั้งคติความเชื่อเชิงปรัชญา และคติความเชื่อในคุณสมบัติอันศักดิ์สิทธิ์ของพระศิวะ ซึ่งสาวกพระศิวะในอินเดียเน้นความสำคัญในคติความเชื่อด้านปรัชญามากกว่าคติความเชื่อด้านคุณสมบัติศักดิ์สิทธิ์ของพระศิวะ เนื่องจากเหล่าสาวกบูชา ประกอบพิธีกรรม หรือจัดเทศกาลที่เกี่ยวข้องกับพระศิวะเพื่อให้ตนเองบรรลุถึงโมกษะตามจุดหมายสูงสุดในศาสนาฮินดู

ต่อมาอาณาจักรต่าง ๆ ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้รับเอาคติความเชื่อเรื่องพระศิวะเข้ามาปรับเป็นคติความเชื่อของผู้คนท้องถิ่น เช่น รูปแบบและคติความเชื่อพระศิวะในประเทศกัมพูชาได้รับอิทธิพลจากอินเดียโดยตรง ซึ่งคติความเชื่อสำคัญประการหนึ่งเกี่ยวกับพระศิวะในอาณาจักรขอมโบราณคือพระมหากษัตริย์ทรงเป็นสมมติเทพ ทั้งนี้ พระศิวะเป็นเทพสำคัญที่เชื่อกันว่าเป็นเทพอวตารเป็นพระมหากษัตริย์ปกครองแผ่นดิน พระมหากษัตริย์ในอาณาจักรขอมโบราณหลายพระองค์ยังใช้พระนามของพระศิวะประกอบเป็นส่วนหนึ่งของพระนามตนเอง อันเป็นการสะท้อนให้เห็นชัดเจนยิ่งขึ้นเกี่ยวกับความเป็นสมมติเทพของพระมหากษัตริย์ในอาณาจักรขอมโบราณ การรักษาศิวลึงค์หรือเทวรูปพระศิวะเป็นหน้าที่ของพราหมณ์โดยเฉพาะ รวมถึงการสร้างศิวลึงค์ร่วมกับฐานโยนีที่เป็นสัญลักษณ์แห่งการกำเนิด ซึ่งได้รับการตีความเชื่อมโยงกับความอุดมสมบูรณ์ในการเพาะปลูก และการสร้างศิวลึงค์ในอาณาจักรขอมโบราณยังนิยมสร้างบนภูเขา ทั้งที่เป็นภูเขารธรรมชาติหรือภูเขาจำลองเรียกว่าสวยม์ภูลึงค์หรือลึงคบริวัต เนื่องจากเชื่อว่าพระศิวะทรงมีวิมานอยู่บนเขาไกรลาส

คติความเชื่อพระศิวะในอินโดนีเซียสมัยโบราณที่สร้างเทวรูปพระศิวะทั้งในเกาะชวา ภาคกลางและภาคตะวันออก เป็นการสร้างเพื่ออุทิศแด่ผู้ตาย โดยเฉพาะพระมหากษัตริย์ เช่น เทวรูปพระศิวะที่จันทิโลโลจงกรังที่สร้างอุทิศแด่พระเจ้าบาลีตุ่ง กษัตริย์องค์สุดท้ายในสมัยชวา ภาคกลาง (ราว พ.ศ. 1470) หรือคติความเชื่อของผู้คนในอาณาจักรจามปาที่ว่าพระศิวะทรงเป็นผู้สร้างสรรพสิ่งทุกสรรพสิ่ง เนื่องจากคตินาฏราชเป็นสัญลักษณ์ทางปรัชญาที่สะท้อนว่าการร่ายรำของพระศิวะคือการสร้างและการเคลื่อนไหวของจักรวาล ส่วนศิวลึงค์กับฐานโยนีก็ถือเป็นสัญลักษณ์แห่งการกำเนิดของสรรพสิ่งทั้งปวง ทั้งนี้ ในอาณาจักรจามปายังมีการตั้งพระนามพระมหากษัตริย์ให้พ้องกับพระนามของพระศิวะ อันหมายถึงการที่พระมหากษัตริย์ทรงเป็นสมมติเทพ อย่างไรก็ตาม อย่างไรก็ดี

บางพื้นที่ได้มีคติความเชื่อใหม่เข้ามาแทนที่คติความเชื่อเรื่องพระคิระ เช่น ในบริเวณเวียดนามใต้ และอินโดนีเซีย ได้มีศาสนาอิสลามเข้ามามีอิทธิพลแทนที่ศาสนาฮินดู ส่วนกัมพูชาก็มีพุทธศาสนาเข้ามามีอิทธิพลเหนือศาสนาฮินดูหลังจากพุทธศตวรรษที่ 18

เมื่อเริ่มเกิดอาณาจักรของชนชาติไทย รูปแบบและคติความเชื่อพระคิระได้ดำรงอยู่เรื่อยมาตั้งแต่ช่วงที่ได้รับอิทธิพลจากอินเดียและขอมโบราณ (ก่อนพุทธศตวรรษที่ 18) จนถึงสมัยธนบุรี ซึ่งรูปแบบที่ยังสืบทอดโดยไม่เปลี่ยนแปลงคือลักษณะทางประติมานวิทยาที่สำคัญของพระคิระ โดยศึกษาได้จากวรรณกรรมและหลักฐานทางโบราณคดี เช่น มีพระเนตรที่ 3 มีปิ่นพระจันทร์ทัดพระเกศา ทรงโคนนทิเป็นพาหนะ ทรงถือตรีศูล ซึ่งประติมากรรมในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11-18 แสดงให้เห็นว่ารูปแบบการสร้างเทวรูป รวมถึงภาพสลักนูนต่ำตามทับหลังและหน้าบันรูปพระคิระ ไม่ได้มีวัตถุประสงค์เพื่อการบูชาหรือเพื่อประกอบพิธีกรรม แต่มักสร้างขึ้นเพื่อเป็นส่วนประกอบของสถาปัตยกรรมเท่านั้น ซึ่งผู้คนมักใช้ศิวลึงค์ซึ่งเป็นสัญลักษณ์แทนพระคิระในการประกอบพิธีกรรมและบูชาทั้งนี้ เรื่องราวของพระคิระที่ปรากฏตามทับหลังและหน้าบันยังคงเนื้อหาตามที่ปรากฏในมหาภารตะ และปุราณะฉบับต่าง ๆ ของอินเดีย อย่างไรก็ตาม แต่ละยุคสมัยก็มีความนิยมในการสร้างแบบของพระคิระที่แตกต่างกันไป เช่น ในช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 18 นิยมสร้างศิวลึงค์อันเป็นสัญลักษณ์แทนองค์พระคิระมากกว่าการสร้างเทวรูปพระคิระ ซึ่งคติการสร้างศิวลึงค์นี้ได้รับอิทธิพลมาจากอินเดียและขอมโบราณ ต่อมาในสมัยสุโขทัยเรื่อยมาจนถึงสมัยธนบุรีแทบไม่พบความนิยมในการสร้างศิวลึงค์ เนื่องจากผู้คนในสมัยดังกล่าวนับถือพุทธศาสนาเป็นส่วนใหญ่ และอาจเห็นว่าศิวลึงค์เป็นสิ่งขัดกับความเชื่อทางพุทธศาสนา

สำหรับคติความเชื่อที่ยังคงเดิมอยู่เรื่อยมาคือ พระคิระทรงเป็นเทพสำคัญในพระตรีมูรติ และยังทรงเป็นเทพแห่งการทำลายล้าง ทั้งนี้ ยังถือเป็นเทพที่ทรงมีพระเมตตากรุณาเมื่อผู้คนอ่อนวอนขอพร ทั้งนี้ ในไตรภูมิจากหอสมุดแห่งชาติกรุงปารีส มีข้อความระบุถึงการที่พระคิระ (พระปรเมศวร, พระอิศวร) เป็นผู้สร้างจักรวาล ซึ่งคติความเชื่อนี้เป็นคติของไศวนิกาย ที่ถือว่าพระคิระเป็นเทพเจ้าที่ยิ่งใหญ่ที่สุด และเป็นเทพที่สร้างสรรพสิ่งขึ้นมา

รูปแบบและคติความเชื่อที่สำคัญอีกประการหนึ่งของการสร้างพระคิระที่เปลี่ยนแปลงไปคือ ในช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 18 มักสร้างพระอุมาคู่กับพระคิระในปางอุมาเหศวร รวมถึงข้อความในจารึกที่ต้องกล่าวถึงพระอุมาคู่กับพระคิระเสมอ ซึ่งอาจสะท้อนให้เห็นถึงความเชื่อเรื่องทวิภาวะที่ได้รับจากอินเดียและขอมโบราณ แต่ครั้งเข้าสู่สมัยสุโขทัยจนถึงสมัยธนบุรี คติดังกล่าวได้ลดความสำคัญลง

นอกจากนี้ พระนามของพระมหากษัตริย์ในสมัยอยุธยา ได้แสดงให้เห็นถึงคติความเชื่อเรื่องเทวดาในศาสนาฮินดู 11 องค์ ประกอบด้วยพระพรหม พระวิษณุ พระศิวะ พระพาย พระวรุณ พระเพลิง พระยม พระไศพ พระอินทร์ พระจันทร์ และพระอาทิตย์ สร้างพระมหากษัตริย์อยุธยาให้ทรงมีฐานะทั้งสมมติเทพ ได้แก่ พระมหากษัตริย์และพระราชวงศ์ อุปติเทพ ได้แก่ เทพที่อยู่ ณ ภาวพื้นดินและที่อยู่สูงกว่าพื้นดิน และวิสุทธิเทพ ได้แก่ พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระชีนาสพ แสดงให้เห็นถึงสถานะเสมือนพระพุทธรูปอย่างแท้จริง (หม่อมราชวงศ์ศุภวดี เกษมศรี, 2556, หน้า 16-17)

ในสมัยรัตนโกสินทร์ คติความเชื่อเรื่องพระศิวะยังคงสืบเนื่องต่อมาจากสมัยอยุธยา และสมัยธนบุรี เช่น พระนามพระศิวะในพระนามของพระมหากษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์ พระนามของพระศิวะในตำแหน่งของขุนนาง ฐานะของพระศิวะที่เป็นผู้ทำลายตามแนวคิดตรีมูรติ และฐานะของพระศิวะเป็นผู้สร้างจักรวาลตามแนวคิดไตรศาสตร์ที่ปรากฏในวรรณกรรมเรื่องสุริยาศิครและเฉลิมไตรภพ นอกจากนี้ ในพระราชพิธีสิบสองเดือนยังปรากฏการบูชาพระศิวะในพระราชพิธีต่าง ๆ ซึ่งพระราชพิธีที่เกี่ยวข้องกับพระศิวะมากที่สุดคือพระราชพิธีตรียัมปวาย-ตรีปวาย ที่เชื่อว่าพระศิวะเสด็จลงมายังโลกมนุษย์ในช่วงปีใหม่ของพราหมณ์ และพระศิวะทรงทดสอบความแข็งแรงของโลกด้วยการไล่ชิงช้า จึงเกิดการจำลองเหตุการณ์ไล่ชิงช้าขึ้นในพระราชพิธีตรียัมปวาย-ตรีปวาย อย่างไรก็ตามการไล่ชิงช้าได้ยกเลิกไปเมื่อสมัยรัชกาลที่ 7 แต่พระราชพิธีตรียัมปวาย-ตรีปวายยังสืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน แสดงให้เห็นถึงคติความเชื่อเรื่องพระศิวะแบบจารีตยังคงจำกัอยู่ในราชสำนักเท่านั้น คนทั่วไปยังไม่สามารถรับรู้เรื่องราวของพระศิวะได้เท่ากับผู้คนในราชสำนัก

คติความเชื่อเรื่องพระศิวะได้แพร่กระจายจากราชสำนักสู่บุคคลทั่วไปตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 6 ที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์หนังสือเรื่องเทพเจ้าและสิ่งน่ารู้ และลิลิตนารายณ์สิบปางที่อธิบายถึงลักษณะและคุณสมบัติของพระศิวะโดยทรงสรุปความจากหนังสือ Hindu Mythology ของ J. Wilkins และการสำรวจพระราชพิธีของพราหมณ์ ป.ส. ศาสตร์รวมถึงการประกอบพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับพระศิวะของชาวฮินดูที่อพยพเข้ามาอยู่ในประเทศไทย และก่อตั้งเทวาลัยขึ้น เช่น วัดพระศรีมหาอุมาเทวี หรือวัดเทพมณเฑียร เป็นต้น นอกจากนี้ พ.ศ. 2519 เทพย์ สาริกบุตรได้รวบรวมพิธีกรรมต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับพระศิวะไว้ในหนังสือ “ตำราพระเวทพิสดาร เล่ม 1” ซึ่งคาถาและมนตร์ต่าง ๆ ที่รวบรวมไว้ แสดงให้เห็นถึงการประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ ของบุคคลทั่วไป ซึ่งเป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นว่าการรับรู้เรื่องพระศิวะของบุคคลทั่วไปคงได้รับอิทธิพลมาจากคาถาและมนตร์เหล่านี้ โดยเฉพาะเรื่องคุณสมบัติของพระศิวะ ที่มักบันดาลให้ผู้

ทำการเคารพบูชาประสบผลสำเร็จตามที่ปรารถนา หรือคุณสมบัติของพระศิวะในการขับไล่สิ่งชั่วร้าย แม้กระทั่งการใช้คาถาเพื่อทำอันตรายผู้อื่น ก็ยังต้องบูชาพระศิวะเพื่อให้คาถาที่ใช้มีนั้นสัมฤทธิ์ผล

ในปัจจุบัน คติความเชื่อเรื่องพระศิวะยังคงปรากฏอยู่ทั้งในราชสำนักและกลุ่มบุคคลทั่วไป แต่มีความเปลี่ยนแปลงจากเดิมมาก กล่าวคือการบูชาพระศิวะเป็นพิธีกรรมสำหรับทุกคนที่เคารพนับถือ การเก็บข้อมูลในงานวิจัยนี้ได้เก็บข้อมูลจากสถานที่ 8 แห่ง คือ เทวสถานโบสถ์พราหมณ์ วัดพระศรีมหาอุมาเทวี เทวาลัยพระศิวะมหาเทพ ปีนเกล้า วัดเนปาล สุขุมวิท 81 เรือนพระภคตมุนี วัดสุทธาราม ซอยตากสิน 19 พระตรีมูรติ เซ็นทรัลเวิลด์ วิหารเสด็จพ่อพระศิวะมหาเทพ รามอินทรา และวัดภาชี เอกมัย โดยแต่ละสถานที่มีการปฏิบัติที่เป็นจุดเด่นแตกต่างกันดังนี้

1. การประกอบพระราชพิธีตรียัมปวาย-ตรีปวายที่เทวสถานโบสถ์พราหมณ์ที่ยังคงสืบเนื่องมาตั้งแต่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นจนถึงปัจจุบัน โดยยังคงคติความเชื่อดั้งเดิมว่าพระราชพิธีตรียัมปวาย-ตรีปวายคือช่วงเวลา que พระศิวะเสด็จลงมายังโลกมนุษย์ อย่างไรก็ตามขั้นตอนของพระราชพิธีบางอย่างได้เปลี่ยนแปลงไปจากเดิม ได้แก่ การนำนางกระดานขึ้นและลงหลุมที่แต่เดิมอนุญาตให้ประชาชนทั่วไปชมขั้นตอนดังกล่าว แต่ปัจจุบันไม่อนุญาตให้คนทั่วไปชม ทั้งนี้ยังปรากฏจุดเด่นคือผู้เข้าร่วมพระราชพิธีทุกคนสวมชุดขาว

2. การประกอบพิธีบูชาพระศิวะในเทศกาลนวราตรีและเทศกาลศิวนาฏราชของวัดพระศรีมหาอุมาเทวีที่ยังใช้พราหมณ์เป็นผู้ดำเนินการประกอบพิธีกรรมทั้งหมดตามคติความเชื่อในศาสนาฮินดู และปรากฏจุดเด่นคือการแบ่งสัดส่วนระหว่างผู้เข้าร่วมพิธีที่เป็นเจ้าภาพและกับผู้เข้าร่วมพิธีที่เป็นบุคคลทั่วไป

3. การประกอบพิธีโศหาและอาระตีที่เทวาลัยพระศิวะ ปีนเกล้า ที่ปรากฏร่างทรงอยู่เพียงแห่งเดียวจากสถานที่เก็บข้อมูลทั้ง 8 แห่ง และผู้ประกอบพิธีกรรมในภาพรวม คือ บุคคลทั่วไป ไม่ใช่พราหมณ์ รวมถึงการให้ความหมายว่าน้ำหรือนมวัวที่ใช้รดศิวลึงค์สามารถแก้ไขหรือรักษาโรคภัยไข้เจ็บต่าง ๆ ได้

4. การประกอบพิธีมหาศิวราตรี วัดเนปาล สุขุมวิท 81 ที่มีจุดเด่น คือ การใช้พิธีกรรมมหาศิวราตรีเป็นสื่อกลางในการรวมตัวของชาวไทยเชื้อสายเนปาลและชาวเนปาลที่เข้ามาอาศัยอยู่ในประเทศไทย และเป็นสถานที่ที่ประกอบพิธีกรรมแบบไม่เคร่งครัดตามคติความเชื่อในศาสนาฮินดูดั้งเดิม

5. การประกอบพิธีบูชาพระพิราพที่เรือนพระภรตมณี วัดสุทธาราม ซอยตากสิน 19 ที่พระภิกษุเป็นผู้นำการประกอบพิธีกรรมบูชาพระพิราพ ซึ่งเป็นเทพที่อยู่ในรูปยักษ์และเป็นเทพแห่งนาฏศิลป์แขนงต่าง ๆ ของไทย รวมถึงการถวายเนื้อสดแด่พระพิราพ ซึ่งปรากฏอยู่เพียงแหล่งเดียวจากสถานที่เก็บข้อมูลทั้งหมด

6. การบูชาพระตรีมูรติ เช่นทวลวิไลต์ โดยมีคติความเชื่อใหม่ว่าพระตรีมูรติเป็นเทพเจ้าที่ทำให้ผู้เคารพบูชาประสบความสำเร็จในเรื่องความรัก ซึ่งคติความเชื่อดังกล่าวนี้นี้ไม่ปรากฏในคติความเชื่อดั้งเดิมในศาสนาฮินดู รวมถึงการใช้รูปเทียนและดอกกุหลาบสีแดงเป็นสิ่งของถวายพระตรีมูรติเพียงที่เดียว

7. คติการสร้างเทวรูปพระศิวะร่วมกับเทพในลัทธิอื่น ๆ ที่วิหารเสด็จพ่อพระศิวะมหาเทพรามอินทรา

8. การสร้างเทวรูปพระศิวะในวัดภาชี เอกมัย ซึ่งเป็นวัดในพุทธศาสนา นิกายเถรวาท

จากปรากฏการณ์ความแตกต่างดังกล่าว สามารถวิเคราะห์และเปรียบเทียบคติความเชื่อเรื่องพระศิวะในกรุงเทพมหานคร (พ.ศ.2325-2556) ได้ดังนี้

1. ลักษณะและปางของเทวรูปพระศิวะ พบว่าสถานที่ทั้ง 8 แหล่งมีลักษณะของพระศิวะที่คล้ายคลึงกัน ได้แก่ มีพระจันทร์เป็นปิ่นทัดพระเกศา มีตรีศูลเป็นอาวุธ ทรงนั่งห่มหนังเสือ มุ่นพระเกศาเป็นชฎา และมีพระเนตรที่ 3 แสดงให้เห็นถึงการคงลักษณะเดิมของพระศิวะตามคัมภีร์ในศาสนาฮินดู ส่วนของปางที่นิยมสร้างมากที่สุดคือปางมหาเทพ โดยเชื่อกันว่าปางมหาเทพเป็นปางที่สามารถประทานพรให้กับผู้บูชาได้ผลที่สุด และปางนาฏราช ซึ่งเป็นปางที่แสดงถึงแนวคิดเชิงปรัชญาในคตินิกายที่ว่า การเคลื่อนไหวของพระศิวะเป็นการก่อกำเนิดและดำรงอยู่ของจักรวาล แต่หากเคลื่อนไหวรุนแรงเกินไปก็อาจทำให้จักรวาลพินาศได้ ทั้งนี้ พระศิวะปางนาฏราชถือเป็นปางที่มีความโดดเด่นกว่าปางอื่น ๆ อาจทำให้ผู้คนสนใจและหันมาร่วมพิธีกรรม

2. สิ่งของที่ใช้ถวายพระศิวะ พบว่า สถานที่ทั้ง 8 แหล่งถวายผลไม้ประเภทต่าง ๆ โดยเฉพาะกล้วยและแอปเปิ้ล เนื่องจากเป็นผลไม้ที่หาได้สะดวก ราคาไม่แพง และเก็บรักษาไว้ได้นาน เน่าเสียยาก ซึ่งแสดงให้เห็นว่าผู้คนที่บูชาพระศิวะแต่ฐานะปานกลางก็สามารถหาสิ่งของต่าง ๆ ตามกำลังทรัพย์ของตนมาบูชาพระศิวะได้ สิ่งของถวายอื่น ๆ รองลงมาคือขนมหวานและนมวัว โดยเฉพาะนมวัวนิยมนำไปรดสิวลึงค์ เนื่องจากตามคติความเชื่อของชาวฮินดูถือว่านมวัวเป็นสิ่งบริสุทธิ์ เหมาะแก่การถวายพระศิวะ และคนไทยก็รับคติความเชื่อดังกล่าวมาบูชาสิวลึงค์ ทั้งนี้ ยังมีสถานที่ 2 แหล่งที่ถวายสิ่งของที่แตกต่างจากแหล่งอื่น ๆ คือเรือนพระภรตมณี วัดสุทธาราม ซอยตากสิน 19 ที่ถวายเนื้อสัตว์และสุราพระพิราพ เนื่องจากคนไทยเชื่อว่าพระพิราพเป็นยักษ์ ซึ่ง

ยักษ์ตามความเชื่อของคนไทยชอบกินเนื้อและดื่มสุรา และพระตรีมูรติ เช่นทริลเวลด์ ที่ถวายเป็นดอกกุหลาบแดง และรูปเทียนแดง ซึ่งสีแดงมีความหมายสากลคือความรัก เนื่องจากอาจารย์สุชาติ รัตนสุข ผู้สร้างพระตรีมูรติได้ให้คุณสมบัติของพระตรีมูรติไว้ในด้านความรัก ซึ่งเป็นการให้ความหมายใหม่ที่ไม่ปรากฏในคติความเชื่อของศาสนาฮินดู

3. การแต่งกายของผู้เข้าร่วมพิธี พบว่าจำแนกได้เป็น 2 กลุ่มคือกลุ่มที่แต่งกายชุดขาวเข้าร่วมพิธี และกลุ่มที่ไม่เคร่งครัดในการแต่งชุดขาวเข้าร่วมพิธี ซึ่งการสวมชุดขาวเป็นความเชื่อที่สืบทอดมาถึงความบริสุทธิ์ ซึ่งเมื่อเกิดความบริสุทธิ์ในการเข้าร่วมพิธีกรรมแล้ว ก็ทำให้ผู้เข้าร่วมพิธีกรรมรู้สึกว่าคุณสามารถได้รับพรจากพระคเณศตามที่ตนเองปรารถนาได้ การสวมชุดขาวเข้าร่วมพิธีปรากฏอยู่ 2 แหล่งคือเทวสถานโบสถ์พราหมณ์ และวิหารพระคเณศมหาเทพ ปิ่นเกล้า ทั้งนี้เทวสถานโบสถ์พราหมณ์ได้ขอความร่วมมือให้ผู้เข้าร่วมพระราชพิธีตรียัมปวาย-ตรีปวายสวมชุดขาวเพื่อเป็นการให้เกียรติสถานที่และการประกอบพระราชพิธี แสดงให้เห็นถึงอำนาจของคณะพราหมณ์และเจ้าหน้าที่ของเทวสถานที่มีอิทธิพลต่อผู้เข้าร่วมพระราชพิธี ส่วนเทวาลัยพระคเณศมหาเทพ ปิ่นเกล้า ประธานเทวาลัยหรือเจ้าหน้าที่ไม่ได้ขอความร่วมมือให้ผู้เข้าร่วมพิธีแต่งกายด้วยชุดขาว ส่วนสถานที่อีก 6 แหล่งที่ผู้เข้าร่วมพิธีไม่เคร่งครัดการสวมชุดขาว สามารถสวมชุดสีใดก็ได้ แสดงให้เห็นถึงความสะดวกของผู้เข้าร่วมพิธี ทั้งนี้ ยังอาจเกิดจากแนวคิดของลัทธิภักดี ที่เห็นว่าการสวมชุดสีใด ๆ ก็ตาม พระคเณศก็ประทานพรให้ได้หากนึกถึงและเคารพพระคเณศอย่างบริสุทธิ์ใจ

4. การประกอบพิธีกรรม จำแนกได้ 3 กลุ่ม คือ พราหมณ์เป็นผู้ประกอบพิธีกรรม คนทั่วไปประกอบพิธีกรรม และพระสงฆ์ประกอบพิธีกรรม โดยการประกอบพิธีกรรมของพราหมณ์เพียงอย่างเดียว ปรากฏที่เทวสถานโบสถ์พราหมณ์ และวัดพระศรีมหาอุมาเทวี เนื่องจากตามคติความเชื่อดั้งเดิมในศาสนาฮินดู ถือว่าการประกอบพิธีกรรมเป็นส่วนหนึ่งในการติดต่อกับพระคเณศ ต้องเป็นหน้าที่ของพราหมณ์เท่านั้น เพื่อให้เกิดความศักดิ์สิทธิ์ และพราหมณ์ยังมีอำนาจในการขอความร่วมมือจากผู้เข้าร่วมพิธี เช่น การขอความร่วมมือให้ผู้เข้าร่วมพิธีแต่งชุดขาว หรือการแบ่งพื้นที่ระหว่างพราหมณ์กับผู้เข้าร่วมพิธี เป็นต้น

การประกอบพิธีกรรมของคนทั่วไป ปรากฏที่เทวาลัยพระคเณศมหาเทพ ปิ่นเกล้า วัดเนปาล สุขุมวิท 81 พระตรีมูรติ เช่นทริลเวลด์ วิหารเสด็จพ่อพระคเณศมหาเทพ รามอินทรา และวัดภาชี เอกมัย แสดงให้เห็นถึงความเชื่อเรื่องความศักดิ์สิทธิ์ต่อพระคเณศที่ไม่ว่าผู้ใดประกอบพิธีก็สามารถทำให้พระคเณศทรงพอพระทัยได้ หากระลึกถึงพระคเณศอย่างบริสุทธิ์ใจ รวมถึงเกิดความสะดวกแก่ผู้มาบูชาพระคเณศ แม้ว่าที่เทวาลัยพระคเณศมหาเทพ ปิ่นเกล้า และวัดเนปาล สุขุมวิท 81 มีพราหมณ์

ประกอบพิธีกรรมบางส่วนแต่ในภาพรวมปรากฏว่าการประกอบพิธีกรรมนั้นจัดโดยบุคคลทั่วไปที่เข้าร่วมพิธี

การประกอบพิธีกรรมโดยพระสงฆ์ปรากฏที่เทวสถานโบสถ์พราหมณ์ และเรือนพระภคตมณี วัดสุทธาราม ซอยตากสิน 19 ซึ่งการประกอบพิธีกรรมของพระสงฆ์ในพระราชพิธีตรียัมปวาย-ตรีปวายที่เทวสถานโบสถ์พราหมณ์เกิดขึ้นตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่าพราหมณ์ในสมัยนั้นไม่มีผู้ใดเชี่ยวชาญพระเวทเหมือนสมัยโบราณ (จรัส มาเจริญ, 2536 อ้างถึงใน กรมศิลปากร, 2550) และยังคงสืบเนื่องมาถึงปัจจุบัน ทั้งนี้การประกอบพิธีของพระสงฆ์จัดขึ้นในวันแรม 5 ค่ำ เดือนยี่ (วันสุดท้ายของการจัดพระราชพิธีตรียัมปวาย-ตรีปวาย) ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของพิธีการโกนจุกเด็ก ส่วนการประกอบพิธีของพระภิกษุที่เรือนพระภคตมณี วัดสุทธาราม ซอยตากสิน 19 มีสาเหตุจากพระภิกษุผู้ประกอบพิธีกรรมคือพระศิริวงศ์ ดิสฺสาภรณ์ ก่อนอุปสมบทเคยเป็นครูนาฏศิลป์และดนตรีไทยที่บูชาพระพิราพในฐานะเทพแห่งนาฏศิลป์และดนตรีไทย เมื่ออุปสมบทแล้วก็ยังคงประกอบพิธีกรรมบูชาพระพิราพให้แก่ผู้ที่ศรัทธาและบูชาพระพิราพ ทั้งสองปรากฏการณ์ได้แสดงให้เห็นถึงการผสมผสานคติความเชื่อในพุทธศาสนาและคติความเชื่อในศาสนาฮินดูในสังคมไทย

การบูชาศิวลึงค์ ศิวลึงค์ถือเป็นสัญลักษณ์แทนองค์พระศิวะ หมายถึงความอุดมสมบูรณ์และการกำเนิด โดยสถานที่ปรากฏการบูชาศิวลึงค์ ได้แก่ เทวสถานโบสถ์พราหมณ์ วัดพระศรีมหาอุมาเทวี เทวาลัยพระศิวะมหาเทพ ปีนเกล้า วัดเนปาล สุขุมวิท 81 และวิหารเสด็จพ่อพระศิวะมหาเทพ รามอินทรา ทั้งนี้ การบูชาศิวลึงค์โดยพราหมณ์ปรากฏที่เทวสถานโบสถ์พราหมณ์ วัดพระศรีมหาอุมาเทวี และวัดเนปาล สุขุมวิท 81 แสดงให้เห็นถึงคติความเชื่อดั้งเดิมในศาสนาฮินดูว่าพราหมณ์เป็นบุคคลกลุ่มเดียวที่สามารถบูชาศิวลึงค์ ซึ่งถือเป็นการติดต่อกับเทพเจ้าที่บุคคลทั่วไปไม่สามารถกระทำได้ ส่วนเทวาลัยพระศิวะมหาเทพ ปีนเกล้า และวิหารเสด็จพ่อพระศิวะมหาเทพ รามอินทรา บุคคลทั่วไปสามารถบูชาศิวลึงค์ได้เองด้วยการนำน้ำหรือนมวัวมารดบนศิวลึงค์ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความสะดวกของผู้บูชา นอกจากนี้ ผู้คนที่บูชาศิวลึงค์ที่เทวาลัยพระศิวะมหาเทพ ปีนเกล้ายังมีความเชื่อรำน้ำหรือนมที่ใช้รดศิวลึงค์สามารถรักษาโรคร้ายต่าง ๆ ได้ตามที่ ดร.ศุภพรพงศ์ ชวนบุญ ประธานการประกอบพิธีโหรีฮะและอาระตีเป็นผู้ให้ความหมายดังกล่าวไว้

5. กลุ่มผู้เข้าร่วมพิธีกรรม ประกอบด้วยชาวไทย ชาวไทยเชื้อสายอินเดียและชาวอินเดียชาวไทยเชื้อสายเนปาลและชาวเนปาล และชาวไทยเชื้อสายจีน ซึ่งคนไทยเป็นกลุ่มบุคคลที่เข้าร่วมพิธีกรรมทุกพิธีกรรม ยกเว้นพิธีกรรมที่วัดเนปาล สุขุมวิท 81 ซึ่งแสดงให้เห็นว่าแม้ชาวยุโรปนับถือพุทธศาสนานิกายเถรวาท แต่ก็ยังคงเข้าร่วมพิธีกรรมการบูชาพระศิวะที่เป็นเทพในศาสนาฮินดู

โดยมีจุดประสงค์เพื่อขอพรให้ตนเองประสบความสำเร็จด้านต่าง ๆ ตามคุณสมบัติการประทานพรของพระคิ่วะ และยังแสดงให้เห็นถึงการผสมผสานคติความเชื่อในพุทธศาสนาและคติความเชื่อในศาสนาฮินดู ในส่วนของชาวไทยเชื้อสายอินเดียและชาวอินเดียที่บูชาพระคิ่วะที่วิหารเสด็จพ่อพระคิ่วะมหาเทพ รามอินทรา และชาวไทยเชื้อสายเนปาลและชาวเนปาลที่ร่วมพิธีกรรมในเทศกาลมหาศิวราตรีที่วัดเนปาล สุขุมวิท 81 แสดงให้เห็นถึงการรวมกลุ่มผ่านการประกอบพิธีกรรมเนื่องจากชาวไทยเชื้อสายอินเดียและชาวอินเดีย และชาวไทยเชื้อสายเนปาลและชาวเนปาลถือเป็นชนกลุ่มน้อยที่มีเอกลักษณ์ในการดำรงชีวิตแตกต่างจากชาวไทยทั่วไป จึงต้องสร้างความกลมเกลียวและผูกพันกันในกลุ่มของตน และชาวไทยเชื้อสายจีนที่เข้าร่วมพิธีกรรมที่เทวสถานโบสถ์พราหมณ์ วัดพระศรีมหาอุมาเทวี และเทวาลัยพระคิ่วะมหาเทพ ปีนเกล้า ซึ่งจุดประสงค์การเข้าร่วมพิธีกรรมก็เพื่อการขอพรพระคิ่วะให้ประสบผลสำเร็จในด้านต่าง ๆ เช่นเดียวกับชาวไทย แสดงให้เห็นถึงการผสมผสานคติความเชื่อดั้งเดิมของชาวไทยเชื้อสายจีนกับคติความเชื่อในศาสนาฮินดู

นอกจากนี้ กลุ่มผู้เข้าร่วมพิธีในภาพรวมยังมีเพศหญิงมากกว่าเพศชาย แสดงให้เห็นถึงความต้องการที่พึงทางใจของเพศหญิงมากกว่าเพศชาย เนื่องจากวิถีการดำเนินชีวิตของเพศหญิงในกรุงเทพมหานครปัจจุบันมีความกดดันและความตึงเครียดทั้งด้านการงาน ความรัก หรือการเงิน ซึ่งการเข้าร่วมพิธีกรรมของเพศหญิงอาจลดการกดดันและความตึงเครียดจากการดำเนินชีวิตได้

6. การบริจาคตพย์สินแก่สถานที่ทั้ง 8 แห่ง พบว่าทุกสถานที่ไม่บังคับผู้เข้าร่วมพิธีให้บริจาคตพย์สิน อย่างไรก็ตาม ทุกสถานที่ยกเว้นเรือนพระภคตมณี วัดสุทธาราม ขอยตากสิน 19 มีกล่องรับบริจาคเงินตามกำลังทรัพย์ของผู้เข้าร่วมพิธี แสดงให้เห็นถึงการเปิดโอกาสให้ผู้เข้าร่วมพิธีได้ทำบุญซึ่งสร้างความสบายใจและทำให้ผู้เข้าร่วมพิธีเชื่อว่าเงินทำบุญดังกล่าวส่งผลให้พรที่ขอ กับพระคิ่วะบังเกิดผลตามที่ตนปรารถนา และยังเป็นการสมทบทุนค่าใช้จ่ายต่าง ๆ ในการประกอบพิธีกรรม นอกจากนี้ ยังปรากฏการให้เงินเป็นค่าทักษิณาหรือค่าประกอบพิธีกรรมแก่พราหมณ์ที่วัดพระศรีมหาอุมาเทวี และวัดเนปาล สุขุมวิท 81 ซึ่งถือเป็นคติความเชื่อดั้งเดิมว่าเมื่อพราหมณ์ประกอบพิธีกรรมใด ๆ ให้แล้วต้องมีสิ่งของหรือทรัพย์สินเป็นการตอบแทน ผู้เข้าร่วมพิธีกรรมในปัจจุบันจึงให้เงินเป็นการตอบแทนพราหมณ์ เนื่องจากสร้างความสะดวกให้แก่ผู้เข้าร่วมพิธี ทั้งนี้ ที่วัดพระศรีมหาอุมาเทวี เรือนพระภคตมณี วัดสุทธาราม ขอยตากสิน 19 และวิหารเสด็จพ่อพระคิ่วะมหาเทพ รามอินทรา ได้สร้างวัดถุ่มงคฺลที่เกี่ยวกับพระคิ่วะ เช่น ผ้ายันต์ เมล็ดธัญ หรือจี้ห้อยคอ เพื่อให้ผู้มาร่วมพิธีเช่ากลับไปบูชาที่บ้าน ซึ่งมีจุดประสงค์เพื่อหารายได้เข้าสถานที่ และยังคงสร้างความสุขทางใจแก่ผู้เช่า รวมถึงอาจส่งผลให้ผู้เช่ากลับมาเข้าร่วมพิธีกรรม เนื่องจากเกิดความรู้สึกซาบซึ้งในคุณสมบัติต่าง ๆ ของพระคิ่วะ

จากผลการวิเคราะห์ทั้งหมดดังกล่าว สรุปได้ว่าคติความเชื่อเรื่องพระศิวะในกรุงเทพมหานคร ยังคงสืบเนื่องมาตั้งแต่การสถาปนากรุงเทพมหานครเป็นเมืองหลวงจนถึงปัจจุบัน ทั้งนี้ ในสมัยรัชกาลที่ 1-5 การรับรู้เรื่องราวของพระศิวะจำกัดอยู่ในราชสำนักและพราหมณ์ โดยมีคติความเชื่อที่ว่าพระศิวะสามารถประทานพรและดูแลบ้านเมืองให้เจริญรุ่งเรือง รวมถึงเป็นเทพที่ดูแลรักษาพุทธศาสนา จนถึงสมัยรัชกาลที่ 6 ความรู้เรื่องพระศิวะได้แพร่กระจายสู่คนทั่วไปในฐานะเทพสูงสุดตามคติความเชื่อเรื่องพระตรีมูรติในศาสนาฮินดู อย่างไรก็ตาม คติความเชื่อเรื่องพระศิวะได้ปรับเปลี่ยนเรื่อยมาตามปัจจัยด้านเศรษฐกิจ สังคม และการปกครอง โดยปัจจัยด้านเศรษฐกิจที่ทำให้เกิดการปรับเปลี่ยนด้านคติความเชื่อเรื่องพระศิวะ ได้แก่ การถวายเป็นสิ่งของพระศิวะตามกำลังทรัพย์ของผู้ร่วมพิธีหรือผู้ศรัทธา การบริจาคทรัพย์สืบตามกำลังศรัทธาของผู้ร่วมพิธี และกลุ่มคนที่เข้าร่วมพิธีกรรม ปัจจัยด้านสังคมที่ทำให้เกิดการปรับเปลี่ยนด้านคติความเชื่อเรื่องพระศิวะ ได้แก่ คนไทยและคนไทยเชื้อสายจีนนำคติความเชื่อดั้งเดิมของตนมาผสมผสานกับคติความเชื่อเรื่องพระศิวะ การรวมตัวกันของผู้ที่ศรัทธาและนับถือพระศิวะในรูปแบบต่าง ๆ และการดำรงเอกลักษณ์ของกลุ่มคนไทยเชื้อสายเนปาลหรือคนเนปาล หรือกลุ่มคนไทยเชื้อสายอินเดียหรือคนอินเดียผ่านการประกอบพิธีกรรมบูชาพระศิวะ และปัจจัยด้านการปกครองที่ทำให้เกิดการปรับเปลี่ยนด้านคติความเชื่อเรื่องพระศิวะ ได้แก่ การแบ่งพื้นที่การประกอบพิธีกรรมระหว่างพราหมณ์กับผู้ร่วมพิธี การแบ่งพื้นที่ระหว่างเจ้าภาพกับบุคคลทั่วไป อำนาจการประกอบพิธีกรรมที่แบ่งเป็นการกระทำโดยพราหมณ์ พระภิกษุ และบุคคลทั่วไป อำนาจการบริหารจัดการการประกอบพิธีกรรม ตลอดจนการบริหารจัดการทรัพยากรภายในสถานที่ประกอบพิธีกรรม จนทำให้คติความเชื่อเรื่องพระศิวะในปัจจุบันมีความหลากหลายแตกต่างกันตามสถานที่ประกอบพิธีกรรม โดยคติความเชื่อเกี่ยวกับพระศิวะในภาพรวมคือคุณสมบัติการประทานพรด้านความสำเร็จทางการเงินแก่ผู้ที่บูชาพระองค์ ทั้งนี้ ยังเกิดคติความเชื่อเรื่องพระศิวะใหม่ ๆ ขึ้นเพื่อตอบสนองความต้องการทางร่างกายและจิตใจของผู้คนอีกด้วย เช่น การให้ความหมายคุณสมบัติด้านความรักของพระตรีมูรติ เช่น ทรัลเวลด์โดยอาจารย์สุชาติ รัตนสุข เป็นต้น ซึ่งแสดงให้เห็นว่าคุณสมบัติของพระศิวะสามารถเปลี่ยนแปลงหรือเกิดขึ้นได้ใหม่ตามความต้องการทั้งทางด้านร่างกายและจิตใจของผู้คนในสังคม ซึ่งคุณสมบัติด้านต่าง ๆ ของพระศิวะก็ส่งผลให้การประกอบพิธีกรรมและการบูชาแตกต่างกัน ได้แก่ การถวายเป็นสิ่งของที่แตกต่างกันตามคุณสมบัติต่าง ๆ ของพระศิวะ เช่น การถวายเป็นเนื้อสัตว์แด่พระพิราพ หรือการถวายเป็นดอกกุหลาบสีแดงแด่พระตรีมูรติ เป็นต้น อย่างไรก็ตามคติความเชื่อเรื่องพระศิวะที่แตกต่างกันไม่ได้ส่งผลต่อการสร้างเทวรูปพระศิวะให้แตกต่างกันไปด้วย เนื่องจากลักษณะทางกายภาพของพระศิวะมีลักษณะเด่น

แตกต่างจากเทพองค์อื่น ๆ และคติการสร้างเทวรูปพระศิวะให้ตรงตามตำราโบราณยังคงสืบเนื่องมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ได้แก่ การมีพระเนตรที่ 3 มีพระจันทร์เป็นปิ่นทัดพระเกศา ทรงตรีศูลเป็นอาวุธ ทรงนั่งห่มหนังเสือ และทรงโคนนทิเป็นพาหนะ และอาจกล่าวได้ว่าคติความเชื่อเรื่องพระศิวะยังคงดำรงอยู่ในสังคมกรุงเทพมหานคร และมีการเปลี่ยนแปลงด้านต่าง ๆ ต่อไปตามความเชื่อและความต้องการของผู้คนในสังคม

ข้อเสนอแนะ

งานวิจัยเรื่องคติความเชื่อเรื่องพระศิวะในกรุงเทพมหานคร (พ.ศ.2325-2556) ยังคงมีข้อจำกัดในการวิจัยด้านต่าง ๆ ได้แก่ ด้านพื้นที่ ขอบเขตเนื้อหา ผู้วิจัยได้เสนอถึงประเด็นอื่น ๆ ที่ยังไม่ศึกษา เพื่อเป็นประเด็นในการศึกษาต่อไปดังนี้

1. ศึกษาคติความเชื่อเรื่องเทพเจ้าฮินดูองค์อื่น ๆ รวมถึงความสัมพันธ์ระหว่างพิธีกรรมที่ประกอบขึ้นเพื่อบูชาพระศิวะกับพิธีกรรมที่ประกอบขึ้นเพื่อบูชาเทพเจ้าฮินดูองค์อื่น ๆ เพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจถึงความคล้ายคลึงและความแตกต่างระหว่างพิธีกรรมการบูชาพระศิวะกับพิธีกรรมที่ประกอบขึ้นเพื่อบูชาเทพเจ้าฮินดูองค์อื่น ๆ
2. ศึกษาคติความเชื่อเรื่องพระศิวะนอกพื้นที่กรุงเทพมหานคร รวมถึงการศึกษาเปรียบเทียบคติความเชื่อเรื่องพระศิวะในกรุงเทพมหานครกับต่างจังหวัด เพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจถึงปัจจัยที่มีผลทำให้คติความเชื่อเรื่องพระศิวะในกรุงเทพมหานครกับต่างจังหวัดว่ามีความคล้ายคลึงหรือแตกต่างกันในด้านใด
3. ศึกษาความสัมพันธ์และการสร้างเครือข่ายของผู้ที่นับถือพระศิวะทั้งในกรุงเทพมหานครและต่างจังหวัด เพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจถึงสาเหตุ ปัจจัยที่ทำให้เกิดการสร้างความสัมพันธ์ รวมถึงการดำรงอยู่ของเครือข่ายผู้ที่นับถือพระศิวะทั้งในกรุงเทพมหานครและต่างจังหวัด